

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МАЙБОРОДА Олександр Микитович

ТЕОРІЯ ЕТНОПОЛІТИКИ В ЗАХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ:
СТРУКТУРА І ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

07.00.03 - Всесвітня історія

А в т о р е ф е р а т
монографії на здобуття вченого ступеня
доктора історичних наук

Київ - 1994

Дисертація є монографією

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

- Офіційні опоненти: - доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Євтух В.Б.
- доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України
Попович М.В.
- доктор історичних наук
Варварцев М.М.

Провідна установа - Інститут національних відносин і політології НАН України

Захист відбудеться "30 червня" 1994 р. о 11 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.43.01 по захисту
дисертацій в Інституті української археографії НАН України за
адресою: 254050, Київ, вул.Пугачова, 12/2.

З монографією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
української археографії НАН України.

Автореферат розісланий "30 травня" 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Лисенко

Тодітчук О.В.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00777580 (Y)

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОНОГРАФІЇ

Актуальність теми. Сучасний етап розробки у вітчизняній науці етнонаціональної проблематики характеризується тими самими рисами, що властиві українському суспільствознавству в цілому. Неспроможність марксизму у поясненні цілого ряду явищ в етнонаціональній історії людства викликала природний потяг українських вчених до світової наукової думки, до запозичення її передових досягнень. Проте, їхня інтеграція у світове суспільствознавство супроводжується цілим рядом труднощів. В першу чергу, дається взяти тривала відірваність української науки від передової думки, необізнаність щодо концептуальних засад, понятійного апарату та інструментарію, прийнятих у світовому суспільствознавстві. Прилученню до передової науки заважають як безоглядне захоплення всіма без виключення поглядами зарубіжних вчених, їхнє безсистемне копіювання, так і минулі стереотипи, нав'язані комуністичною пропагандою. Завдання інтеграції тих напрямів української історичної науки, що стосуються етнонаціональної історії людства, ставить на порядок денний питання про системне узагальнення теоретичних засад західної етнополітологічної думки та її здобутків.

Потреба в узагальненні західного досвіду вивчення етнонаціональної та етнополітичної історії різних країн викликана також завданнями, що їх висуває етнополітична ситуація в Україні. Основні положення західної теорії етнополітики являють собою базу для розробки національної політики в Українській державі, для формування максимально гармонійної моделі міжетнічних взаємин.

Предметом дослідження є положення і висновки, викладені в західній англійській літературі з питань етнонаціональної та етнополітичної історії, соціології, політології, соціальної психології та інш., які у сумісності являють собою цілісну наукову теорію, здатну пояснювати сучасний етнічний ренесанс у світі і передбачати тенденції етнонаціонального і етнополітичного розвитку відповідно до конкретних суспільно-політичних ситуацій.

Дослідницька увага спрямована також на історію етнополітичних рухів в окремих країнах, яка являє собою емпіричну базу етнополітичної теорії.

Теоретична розробка етнополітичної проблематики розпочалася в західному суспільствознавстві ще на початку 70-х років, але найбільш активно цей процес відбувався з другої половини 70-х до кінця 80-х років. Саме цей відтинок часу охоплений хронологічними рамками даного дослідження.

Мета дослідження полягає у проникненні в сутнісний зміст західних науково-теоретичних поглядів на феномен етнополітики, у визначенні їх гносеологічної цінності відповідно до тенденцій і напрямів етнополітичного розвитку різних країн у минулому і сучасному, у з'ясуванні їх наукового і практичного значення як бази для розвитку вітчизняної теорії націй і міжнародних відносин та формування етнонаціональної політики в Україні.

Досягнення поставленої мети реалізується виконанням поставлених у дослідженні завдань:

- виявлення основних концептуальних напрямів у сучасній західній етнополітології;
- визначення основних елементів структури західної теорії етнополітики та з'ясування їхнього змісту відповідно до загальнополітологічних критеріїв;
- узагальнення поглядів західних суспільствознавців на проблему взаємозалежності між причиною і наслідком в етнополітичних явищах;
- аналіз західного наукового підходу до етнополітики як до системної цілісності;
- оцінка застосовуваних у західному суспільствознавстві критеріїв визначення основних етапів "етнічного відродження" у світовій історії;
- з'ясування поглядів західних суспільствознавців щодо факторів, які визначають якісну еволюцію етнополітичних процесів на різних історичних етапах;
- аналіз можливості застосування положень західної етнополітичної теорії для пояснення етнополітичної ситуації в колишньому СРСР і для планування національної політики у багатонаціональних державах;
- застосування положень теорії як гносеологічного критерія марксистської теорії націй на предмет визначення можливості використання останньої у подальшому розвитку національної проблематики;

Виконання поставлених завдань досягається методом аналітичного узагальнення поглядів західних суспільствознавців навколо основних структурних елементів етнополітичної теорії відповідно до загальнополітологічних положень із паралельним встановленням ступеня їх кореляції із науково-історичними фактами, які експлікують процес етнічного відродження у світі у хронологічному і просторовому вимірах і являють собою емпіричну базу теорії етнополітики.

Джерельна база. Монографія ґрунтується на англومовних публікаціях західних спеціалістів в галузі етнополітики – монографіях, наукових збірниках, журнальних статтях. Опубліковані праці тематично групується по таких напрямках.

В першу чергу публікації із загальної теорії етнополітики та націоналізму. До цієї групи відносяться праці таких загально-визнаних авторитетів, як А.Сміт, Е.Гельнер, Дж.Ротшильд, Ф.Туджман, Р.Шпорлюк, Д.Котце, П.Ван ден Берг, Х.Сетон-Вотсон, У.Коннор, К.Енлоу, М.Хехтер, Т.Найрн та ряду інших.

До цієї ж групи відносяться і наукові збірники, присвячені проблемам націоналізму, націобудівництва, етнічного відродження. Серед них можна назвати "Етнічність і націобудівництво" /Бeverлі-Хіллз – Лондон, 1974/, "Націоналістичні рухи" /Лондон – Бейзінгсток, 1976/, "Нація" і "держави" у Європі" /Лондон, 1980/.

I. Smith A. Theories of nationalism. - London, 1971; Idem. Ethnic revival in the modern world. - Cambridge, 1981; Gellner E. Nations and nationalism. - Oxford, 1983; Rothschild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. - New York, 1981; Tudjman F. Nationalism in contemporary Europe. - Boulder, 1981; Szporluc K. Communism and nationalism. - New York, 1988; Kotze D. Nationalism: A contemporary study. - Cape Town, 1981; Van den Berghe P. The ethnic phenomenon. - New York - Oxford, 1982; Seton-Watson H. Nations and states. - London, 1977; Connor W. The national question in marxist-leninist theory and strategy. - Princeton, 1984; Enloe C. Ethnic soldiers: State security in divided society. - Athens, 1980; Idem. Police, military and ethnicity: Foundation of state power. - New Brunswick - London, 1980; Hechter M. Internal colonialism: The celtic fringe in the british national development. 1536. - 1966. - London, 1975; Nairn T. The break up of Britain: Crisis and neocolonialism. - London, 1977.

"Новий націоналізм розвинутого Заходу" /Бостон, 1985/, "Національний сепаратизм" /Кардіф, 1982/, "Етнічне відродження у сучасних демократичних державах" /Нью-Йорк, 1980/, "Етнічний сепаратизм і світова політика" /Лондон, 1984/, "Меншості: спільність та ідентичність" /Берлін, 1983/, "Захист етнічних меншин" /Нью-Йорк, 1981/, "Сучасні діаспори у міжнародній політиці" /Лондон - Сідней, 1986/, "Націоналізм у Східній Європі" /Сіетл - Лондон, 1973/, "Етнічна різноманітність і конфлікт у Східній Європі" /Санта Барбара, 1980/, "Культура і націоналізм у Східній Європі дев'ятнадцятого століття" /Колумбус, 1985/, "Конфлікт у світовому товаристві" /Брайтон, 1984/, "Етнічний конфлікт у міжнародних відносинах" /Нью-Йорк, 1977/ та інші.

У публікаціях першої групи найбільш повно і предметно викладено здобутки західної суспільствознавчої думки щодо природи етнонаціональних рухів, процесів політизації етнічності, в них застосовано загальнобизначний понятійний і термінологічний апарат, а також найбільш розповсюджені принципи і методи аналізу історичних явищ, які відносяться до етнічної політики.

Другу групу становлять праці, які обмежуються колом питань, пов'язаних із взаємозалежністю між етнічною ідентичністю і політичною активністю. Зміст західних етнополітологічних поглядів на згадані питання розкривається у працях Дж. де Во, Я.Креґічі і В.Велімського, Х.Блелока, Дж.Армстронга, П.Браса, Я.Ландау, Г.Голана та інших. Згадані питання були темою багатьох дискусій, зміст і результати яких були донесені до широкої аудиторії через ряд збірників, таких як "Етнічність: теорія і практика" /Кембрідж, 1975/, "Етнічність" /Нью-Йорк, 1977/, "Етнічна ідентичність: культурна безперервність та змінюваність" /Пало Алто, 1975/, "Ет-

-
- I. Vos G., de. Ethnic pluralism: Conflict and accomodation// Ethnic identity. - Palo Alto, 1975; Krejchci J., Velimski V. Ethnic and political nations in Europe. - London, 1981; Blalock H. Race and ethnic relations. - Englewood Cliffs, 1982; Armstong J. Nations before nationalism. - Chapel Hill, 1982; Brass P. Ethnic groups and nationalities//Ethnic diversity and conflict in Eastern Europe. - Santa Barbara, 1980; Landau J. Diaspora and language//Modern diaspora in international politics. - London-Sydney, 1986; Golan G. Elements of russian tradition in soviet socialism//Socialism and tradition. - Jerusalem, 1975.

нічна ідентичність у транснаціональному світі" /Вестпорт, 1981/
"Культура, етнічність та ідентичність" /Нью-Йорк, 1983/, "Мова
і політика" /Нью-Йорк, 1984/.

Окрему велику групу складають публікації, присвячені аналізу етнополітичної історії окремих регіонів і країн. Відповідно до поставлених у монографії завдань авторська увага була зосереджена в першу чергу на тих з них, що стосуються історії колишнього СРСР і зокрема Україна. Монографічними дослідженнями цієї теми є, зокрема, праці Е.Каррєр-д'Анкос, А.Макоулі, Р.Карклінз, Р.Рокета, Дж.Хоскінга, Б.Гарасиміва, А.Беннігсена та С.Уїмбуша, Ф.Баргхорна, Б.Кравченка, П.Магочі¹ та інших.

Значно більше коло джерел цієї групи складають статті і розділи західних авторів у різноманітних наукових збірниках, серед яких можна виділити "Довідник по найбільших радянських національностях" /Нью-Йорк - Лондон, 1975/, "Радянська політика і практика щодо національностей" /Нью-Йорк, 1978/, "Етнічні кордони Радянської Азії" /Нью-Йорк, 1979/, "Етнічна Росія в СРСР: ділема панування" /Нью-Йорк, 1980/, "Націобудівництво і політика націоналізму: нариси з Австрійської Галичини" /Кембридж, 1982/, "Зовнішня і внутрішня політика у Східній Європі 1980-го року: тенденції і перспективи" /Лондон, 1983/, "Україна після Шелеста" /Едмонтон, 1983/, "Закавказзя: націоналізм і соціальні зміни" /Бн Арбор, 1983/, "СРСР і мусульманський світ" /Лондон, 1984/, "Соціолінгвістичні перспективи радянських національних мов" /Берлін, 1985/, "Радянська Середня Азія" /Есб'єрг, 1984/, "Радянські національності у стратегічній перспективі" /Лондон - Сідней, 1985/, "Остання імперія" /Стенфорд, 1986/, "Горбачов і

1. Carrère d'Encausse H. Decline of an Empire: The soviet socialist republics in revolt. - New York, 1982; McAuley A. Religion, nationalism and economic development in Soviet Central Asia. - Colchester, 1988; Karklins R. Ethnic relations in the USSR. - Boston etc., 1986; Rockett K. Ethnic nationalities in the Soviet Union. - New York, 1981; Hosking G. History of the Soviet Union. - London, 1985; Marasymiw B. Political elite recruitment in the Soviet Union. - New York, 1984; Bennigsen A., Wimbush S. Muslim national communism in the Soviet Union. - Chicago-London, 1979; Barghoorn P. Soviet russian nationalism. - Westport, 1976; Krawchenko B. Social change and national consciousness in twientieth-century Ukraine. - Oxford, 1985; Magoczi P. The rusyn-ukrainians of Czechoslovakia. - Wien, 1983.

радянське майбутнє" /Баулдер - Лондон, 1988/, "Політика, суспільство і національність у горбачовській Росії" /Баулдер - Лондон, 1989/.

Ще одну групу джерел складають публікації, зміщені у такі відомі періодичні видання, як "Американ політікел сайнз рев'ю", "Іст еропін куотерлі", "Джорнал оф політік", "Політікел сайнз куотерлі", "Полісі сайнсіс", "Політікел стадіс", "Сов'єт стадіс", "Стадіс ін комперетів ком'юнізм", "Сервей", "Хісторі онд теорі" та цілого ряду інших.

Історіографія проблеми. В українській науці вивчення та узагальнення західних етнополітичних теоретичних здобутків є новим напрямом. В часи існування СРСР українські дослідження західної етнополітичної проблематики були підпорядковані завданням ідеологічного протистояння, і тому участь вітчизняних вчених у світовій дискусії з питань етнополітики здебільшого опинялася поза сферою науки. В першу чергу це стосується праць, спрямованих на апологетику національної політики КПРС і "викриття" її зарубіжних критиків.

В той же час, ряд дослідників з більшою об'єктивністю поставився до західних поглядів відносно етносоціального та етнополітичного розвитку у світі. В першу чергу привертають до себе увагу книги В.Б.Євтуха¹, в яких простежено взаємодію наукових та політико-ідеологічних інтересів у Сполучених Штатах Америки та в Канаді. Дослідженням виявлено, що застосування розробок етносоціологів та етнополітологів у названих країнах сприяло зменшенню там міжетнічної напруженості. Об'єктивно такий висновок говорив на користь американських і канадських фахівців з етнологічної проблематики.

Окремі погляди західних суспільствознавців на зміст ряду етнополітичних явищ /етнічного конфлікту, поведінки центрального уряду щодо меншин та інших/ були розглянуті у колективній

1. Євтух В.Б. Историография национальных отношений в США и Канаде /60-70-е годы/. - Киев: Наукова думка, 1982. - 160 с.;
Євтух В.Б. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. - Киев: Наукова думка, 1991. - 177 с.

праці А.М.Шлепакова, В.Б.Євтуха та О.В.Шамшура¹. Науково-теоретична база американської державної політики щодо національних меншин була окремо розглянута в індивідуальній монографії О.В.Шамшура² та у колективній монографії "Государственная политика и обострение национальных отношений в странах капитала"³.

Належить врахувати, що згадані праці писалися в умовах жорсткого ідеологічного контролю, що знайшло своє відбиття у певному перебільшенні здобутків марксистського суспільствознавства порівняно до західної теоретичної думки. Особливо помітний цей недолік у двох останніх з названих праць.

В новому ракурсі дозволяє глянути на розвиток етнополітичної думки на Заході монографія В.А.Потульницького, у якій проаналізовано концепції державності, авторами яких були представники української історико-політичної науки⁴.

Процес демократизації науки в Україні відкрив простір для плюралістичного підходу до вивчення етнополітичних явищ. Зрозуміло, що їхнє всебічне осмислення, особливо коли мова йде про етнополітичну ситуацію в самій Україні і визначення принципів етнонаціональної політики в ній, вимагає належного теоретико-методологічного рівня. Уже зроблені перші успішні спроби в цьому напрямі⁵. Подальший прогрес у вивченні проблеми буде забезпечений за умови засвоєння здобутків світової етнополітологічної думки.

1. Шлепаков А.Н., Евтух В.Б., Шамшур О.В. Буржуазные концепции национальных отношений в развитых капиталистических странах. - Киев: Наукова думка, 1988. - 179 с.
2. Шамшур О.В. США: буржуазное государство и практика национальных отношений /60-80-е годы/. - Киев: Наукова думка, 1989. - 219 с.
3. Шлепаков А.Н.: Глава VI. Критика буржуазных концепций международных отношений //Государственная политика и обострение национальных отношений в странах капитала. - Киев, 1979. - С. 278-303.
4. Потульницький В.А. Історія української політології /Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці/. - К., 1992. - 231 с.
5. Етнополітична ситуація на Україні. - К., 1991. - 92 с.; Межна-

Наукова новизна. Попередніми працями були помічені лише деякі схематні лінії в рамках етнополітичної проблематики, оскільки головним їхнім предметом були науково-теоретичні розробки у застосуванні до політико-ідеологічних доктрин західних урядів. Подана монографія являє собою спробу широкого системно-аналітичного узагальнення західної етнополітологічної думки, осягнення структурного змісту теорії етнополітики, виявлення її методологічних засад і дослідницьких принципів. У монографії вперше узагальнено основні концепції західних етнополітологів щодо природи етнонаціоналізму, взаємозалежності між етно-психологічними та соціально-економічними мотивами політичної поведінки, визначені основні концептуальні напрями і проведено їх порівняльний аналіз. Продемонстровано ефективність методу використання науково-історичних фактів як апробаційного матеріалу на предмет емпіричної перевірки вірності положень теорії етнополітики, що зроблено шляхом їх прикладання до етнополітичної ситуації в колишньому СРСР, зокрема до України.

В монографії продемонстровано наукове значення західної етнополітичної теорії як вихідної бази розгортання вітчизняних етнополітологічних досліджень. На відміну від традиційного оцінювального підходу до західного суспільствознавства, монографія містить в собі спробу окреслення нових схематичних ліній в бік дальшого заглиблення етнополітичної теорії разом із розширенням географії наукових центрів, а також методологічної бази досліджень.

Практична цінність. Зміст монографії дає в руки державних установ України, відповідальних за національну політику в країні, узагальнення досвіду здійснення такої політики в різних країнах разом із науковим аналізом її досягнень і невдач на предмет визначення оптимальної для української ситуації етнополі-

= циональніе отношения: термины и определения. - К., 1991. - 406 с.; Концепція етнополітичних досліджень в Україні. - К., 1992. - 21 с.; Етнополітична ситуація в Україні. - К., 1993. - 110 с.; Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, перспективи. - К., 1993. - 800 с. Карпунов О. Етнополітологія. Данина моді чи вимога часу? // Віче. - 1994. № 1. - С. 128-137.

тичної моделі, яка має забезпечити гармонізацію міжнародних відносин, міжетнічне взаєморозуміння і злагоду.

Серед адресатів монографії – політичні партії та громадські організації, які виступають суб'єктами політичного життя і працюють над розробкою власних програм з національної політики.

Зібраний в монографії матеріал може бути використаний у діяльності національно-культурних товариств в Україні, допомогти їм у визначенні перспектив та орієнтирів власного розвитку.

Монографія може бути використана як учбовий матеріал при читанні курсів етнополітології у вищих учбових закладах, у науково-просвітницькій роботі.

Апробація наслідків дослідження. Крім поданої на захист монографії, матеріали дослідження були використані автором у ряді наукових публікацій, список яких наведено наприкінці автореферату. Автор спирався на матеріали дослідження також під час дискусії на Третій сесії Хельсінкської громадянської асамблеї /Анкара, 2-5 грудня 1993 р./, у практичній громадсько-політичній діяльності в якості члена президії, а згодом голови Ради національностей Народного Руху України, зокрема при підготовці альтернативного офіційному законопроекті "Про національні меншини в Україні" поданого від РН НРУ проекту закону "Про національні права громадян України" /загальний зміст викладено у газеті "Вечірній Київ" від 16 червня 1992 р./, а також при підготовці "Програмових засад національної політики Народного Руху України", розміщених у прес-реліз "Рух-прес" № 34 від 10-12 грудня 1993 р.

На базі матеріалів дослідження був підготовлений і у лютому-квітні 1991 р. прочитаний студентам IV курсу Київського державного педагогічного університету ім. М.Драгоманова спецкурс "Національні відносини в Україні в концепціях зарубіжної політології" /16 годин/.

Структура дослідження. Монографія складається із передмови, чотирьох глав, закінчення, приміток і трьох покажчиків – тематичного, іменного, етнічних та географічних найменувань.

II. КОРОТКИЙ ЗМІСТ МОНОГРАФІЇ

Паралелю містять в собі постановку проблеми, обґрунтування її актуальності, визначення мети дослідження.

Перша глава - "Етнополітика - новий підхід зарубіжного суспільствознавства до вивчення національних рухів" присвячена виникненню і оформленню основних концептуальних напрямів західної етнополітології.

Концептуальна диференціація серед етнополітологів була наслідком збігу двох кризових явищ в західному суспільстві - різкої активізації починаючи з 60-х років етнополітичних рухів, загострення етнічних конфліктів, а також неспроможності доти панівних "психо-культурних" тлумачень націоналізму надати повне і всебічне пояснення природи нової фази етнічного відродження.

Від середини 70-х років західна етнополітологія починає долати однобічність "психо-культурної" традиції, приділяючи більше уваги питанням, пов'язаним із соціально-економічною диференціацією етнічних меншин. Відхід від ірраціонально-містичного пояснення етнічного відродження супроводжувався виокремленням двох основних концептуальних напрямів - неомарксистського та етніцистського і гострою полемікою між ними, в процесі якої відбулося становлення західної теорії етнополітики.

Дискусія серед західних політологів навколо етнічного відродження була започаткована публікацією праць представників неомарксистського напрямку - "Внутрішній колоніалізм" /Лондон - Берклі, 1975/ М.Хехтера /США/ та "Розпад Британії" /Лондон, 1977/ Т.Нейрна /Великобританія/. Від назви праці М.Хехтера запропонована ними концепція виникнення і розвитку етнонаціоналістичних рухів стала відомою як концепція "внутрішнього колоніалізму".

На відміну від ортодоксального марксизму, М.Хехтер і Т.Нейрн додержуються думки про примат національного над класовим. В той же час, активізація етнічного фактору в житті людей пояснюється ними з вульгарно-матеріалістичних позицій, закладених засновниками марксизму, тобто як феномен, детермінований виключно економічними стосунками між етносоціальними колективами.

Центральним пунктом концепції є вірно визначене положення про те, що у взаємовідносинах між високорозвинутим "центром" і відсталю "периферією" перший намагається перетворити останню

на "внутрішню колонію", обплутуючи її путами економічної залежності, залишаючи корінному населенню менш вигідні економічні ніші і створюючи у такий спосіб "етнокультурний розподіл праці" між панівною і підкореною етнічними групами. Перетворення периферії на внутрішню колонію веде до "нерівномірного розвитку" між окремими етнонаціональними територіями, який значно поглиблюється разом із поширенням капіталізму. Щоправда, зазначається, що в окремих випадках "периферія" за своїми економічними показниками може і випереджати "центр". Таким чином експансія капіталізму і викликана ним нерівномірність розвитку між "центром" і "периферією" стають вирішальним фактором виникнення етнонаціоналізму серед периферійних груп.

Апеляція етнонаціоналізму до культурних особливостей групи пояснюється з позицій "внутрішнього колоніалізму" тим, що звернення групи до власних культурних джерел обумовлене виключно потребами політичної незалежності і досягнення економічної рівності.

Фактографічною базою концепції "внутрішнього колоніалізму" була історія валійського і шотландського націоналізму. Разом з тим, в ході дискусії, що розпочалася у західній політології, майже всі фахівці виступили проти того, щоб висновки М.Хехтера і Т.Нейрна, зроблені на основі поодиноких явищ, були визнані загальною теорією. Критика неомарксистської інтерпретації ґрунтувалася на тому, що ситуація "внутрішнього колоніалізму" не була особливістю всіх без виключення етнонаціональних рухів. Англійські соціологи А.Сміт, А.Оррідж, інші вчені ґрунтовно продемонстрували, що етнонаціоналізм виникав і тоді, коли "периферія" випереджала за економічними показниками "центр" /Країна Басків і решта Іспанії, Богемія і Габсбургська імперія/, і коли їхній розвиток був приблизно рівномірним /Норвегія і Швеція, Фінляндія і Росія, Балканські країни і Оттоманська імперія/, і в той же час в багатьох випадках "нерівномірність розвитку" не вела до появи етнонаціоналізму.

На ґрунті критики концепції "внутрішнього колоніалізму" відбулося гуртування тих західних авторів, які підходили до феномену етнополітики з позицій концепції етнічності. Розроблена ними система поглядів на природу етнополітичних рухів здобула

назву "етніцистська позиція" /"етніцизм"/. У західному суспільствознавстві стало нормою вважати всю "етніцистську позицію" єдиним концептуальним цілим, означаючи її як "нову" /"новий етніцизм"/. Проведений порівняльний аналіз поглядів етніцистів дав підстави для висновку про наявність в етніцизмі двох основних напрямів.

Перший з них об'єднує авторів, які, виступаючи проти неомарксистського економічного детермінізму, водночас перебільшують роль етнічності, вважаючи її самодостатнім фактором етнонаціональних рухів. Серед представників цієї групи найвідомішим є ім'я А.Сміта /Великобританія/ - автора загальновідомих монографій "Теорія націоналізму" /Лондон, 1971/, "Націоналізм в двадцятому столітті" /Оксфорд, 1979/, "Етнічне відродження в сучасному світі" /Кембрідж, 1981/ та багатьох статей. Близькі до нього за своїм підходом до етнонаціоналізму Р.Аліано, К.Бут /Великобританія/, Б.Андерсен, Ч.Фостер, У.Фольц /США/, Д.Котце /ПАР/ та інші. Автори цього напрямку заперечують тісний зв'язок між націоналізмом та економічним розвитком, схильються до погляду на націоналізм як на похідне від почуття спільної історичної долі групи, від її культурної унікальності і т.п.

Паралельно з цією групою у західній політології виокремилася течія, представники якої вважають економічні інтереси групи та її етнічну ідентичність рівнозначними факторами виникнення етнонаціоналістичних рухів. Залишаючись у річці етніцизму, вони відкидають і економічний детермінізм неомарксисту, і культурно-психологічні захоплення "старого" етніцизму, що дало підставу у дослідженні саме до цієї групи застосувати визначення "нова етніцистська позиція". Аналіз праць "нових" етніцистів показав, що їм притаманне не огульне відкидання інших етнополітологічних напрямів, а намагання скористатися всім цінним, що в них накопичено, для переходу на новий щабель усвідомлення етнополітичних явищ. Найбільш відомими фахівцями, яких можна і днесати до "нових" етніцистів, є Дж.Ротшільд /США/ - автор книги "Етнополітика: концептуальні рамки" /Нью-Йорк, 1981/, К.Уільямс, А.Гідденс /Великобританія/, У.Фрімен; Дж.Лінц, Х.Блелок, П.Ванден Берг /США/ та багато інших.

"Нова етніцистська позиція" ґрунтується на тому, що феномен етнонаціоналізму є похідним від взаємопереплетіння двох суспільних явищ – процесу "модернізації" економіки і прагнення етнічних груп до самозбереження і захисту своїх інтересів – як матеріальних, так і духовних. Етніцисти нової хвилі дали приклад об'єктивного аналізу суспільного розвитку, виявивши гібридну тенденцію в ньому, яка полягає в тому, що в період бурхливої індустріалізації та урбанізації зростає прагнення як до універсалізації, так і до "етнополітичної відданості".

Критикуючи неомарксистський підхід, "нові" етніцисти водночас скористалися його позитивним доробком, зокрема спостереженнями щодо ситуацій "внутрішнього колоніалізму", "етнокультурного розподілу праці". Такі спостереження мають велику цінність при аналізі етнополітичних ситуацій в багатонаціональних державах, зокрема в колишньому СРСР, дозволяючи глибше усвідомлювати взаємозв'язок між спотвореним характером економік в колишніх радянських республіках, політикою русифікації, що здійснювалася в них, і їхнім прагненням до економічної і політичної незалежності.

Історія виокремлення основних етнополітологічних напрямів серед західних суспільствознавців є дуже повчальною в умовах, коли відбувається перегляд вітчизняними вченими ідейно-теоретичних засад теорії нації і міжнародних відносин. Приклад становлення "нової етніцистської позиції" служить додатковим аргументом на користь того, що будь-який інтелектуальний прорив у галузі суспільствознавства може відбутися не шляхом теоретичного взаємозаперечення, а шляхом теоретичного взаємозбагачення різних течій і їхнього спільного просування у напрямку якісно вищого світоглядного рівня.

Глава друга – "Структура теорії етнополітики" – має свої мети систематизації західного етнополітологічного знання відповідно до елементів, які складають етнополітичну модель, здатну відігравати роль наближеного аналога такого загальноісторичного явища, яким є політизація етнічності. Конкретне застосування загальної структури теорії політики до етнополітологічних досліджень дало можливість визначити пріоритетні напрями західного

суспільствознавства у визначенні основних елементів етнополітичної теорії та з'ясуванні їхнього змісту.

В першу чергу, проведене дослідження дало змогу з'ясувати методологічні засади західної етнополітології. Розглядаючи етнополітичні явища у більш широкому контексті, ніж класовий, до якого зводиться розуміння політики марксистська традиція, або ніж "психо-культурний", який домінував тривалий час у західному суспільствознавстві, сучасна етнополітологія у більшості відкидає як отождолення етнічних і класових конфліктів, так і романтизацію і демонологізацію етнічності.

Широкий спектр етнополітологічних праць розкриває головну предметну сферу етнополітології - етнічний конфлікт, вивчення якого здійснюється по таких основних напрямках, як дослідження поодиноких випадків етнічних конфліктів, теоретичне дослідження різноманітних форм етнічних конфліктів в минулому і сучасному, порівняльне вивчення етноконфліктних ситуацій.

Дослідження західними етнополітологами питання про суб'єкти і об'єкти етнополітики продемонстрували, що цей елемент етнополітичної теорії зосереджений на місці і ролі "націй-держав" та етнічних груп /етнічних меншин/ у їхньому складі. Виявлено також, що термін "нація-держава" утвердився у західному суспільствознавстві не відразу, а після тривалої полеміки між тими, хто синтезував поняття "нація" і "держава", і тими, хто виступав проти такого синтезу. Велике значення для розуміння етнонаціональних процесів в країнах СНД на сучасному етапі їхньої історії мають висновки західних фахівців відносно ієрархічної взаємозалежності "націй" і "держав" в процесі їхнього синтезу. Спостереження У.Коннора, Р.Грілль та інших за націо- та державотворчими процесами, які вже відбулися в різних країнах, дали підставу говорити про два випадки синтезування: коли нація творить державу /"політизація етнічності"/ і коли держава творить націю з гетерогенного населення /"етнізація політики"/.

Західними вченими визначені також і сутнісні параметри іншого суб'єкта етнополітики - етнічної групи. Здійснений аналіз взаємовідношення етнічної групи із соціально-класовими, біохімічними, психологічними критеріями сприяв кращому розумінню

її правосуб'єктності у політичному житті суспільства.

Цінним здобутком західної етнополітології /А.Сміт, Д.Котпе, У.Лінц, Х.Сетон-Уотсон та інші/ є виявлення основних сутнісних рис тих ідеологій, під прапорами яких виходять на політичну арену обидва суб'єкти. Особливістю сучасних західних тлумачень сутності націоналізму як ідеології "нації-держави" є диференціація його на два різновиди - "класичний", що характеризується егоїзмом та агресивністю, і "новий" /"неонаціоналізм"/, для якого характерна зосередженість на внутрішніх економічних і соціальних проблемах, на питаннях національної безпеки, захист національних інтересів у міжнародних відносинах і т.п.

Суттєвим внеском на наукове розуміння питання слід визнати працю Р.Шпорлюка /США/ "Комунізм і націоналізм" /Нью-Йорк - Оксфорд, 1988/, якою доведено, що націоналізм як суспільне явище веде своє походження від ідей Великої французької революції, що він знайшов своє втілення в ідеології державного протекціонізму в період організації міжнародного розподілу праці і в такому своєму розумінні був і є притаманним всім державам, в тому числі і комуністичній російській імперії.

Західне суспільствознавство виокремлює також ідеологію, що притаманна політизованим етнічним групам, і яка, хоча і близька за своїми характеристиками націоналізму, все ж має свої відмінності. Запропонований на її означення термін етнонаціоналізм збільшив понятійний апарат етнополітології, допомагаючи уникати термінологічної плутанини при аналізі стосунків між "націями-державами" та етнічними групами.

Розглядаючи такий елемент структури етнополітичної теорії, як питання про цілі етнополітичних рухів, західне суспільствознавство, по-перше, виявило певне співпадіння між цілями націоналізму та етнонаціоналізму, враховуючи прагнення етнічних груп до здобуття статусу "нації-держави", а по-друге - зосередило увагу на особливому місці економічних проблем у програмах етнонаціоналізму, підтвердивши це спостереження фактичним матеріалом, що стосується, зокрема, історії Азербайджану та Галичини /праці О.Альтштадт та І.Рудницького/.

Одним із складових питань історії етнополітики є питання про взаємовідношення між етнополітичним рухом і політичною системою.

темою, в рамках якої він відбувається. Великої цінності, особливо в контексті сьогодишнього ускладнення етнополітичної ситуації в Україні і в цілому в СНД, набувають висновки про те, що головною функцією державного апарату є забезпечення виживання держави перед лицем міжетнічного розколу /К.Енлоу/, а тому багатоетнічність населення може бути не лише загрозою державній єдності, а й засобом збереження політичної влади в руках центральних органів /Дж.Ротшільд/, як це підтверджується аналізом практичної національної політики, що Юґ здійснювало керівництво СРСР /Р.Рокет/.

Етнополітологічні дослідження на Заході дали змогу більш повно зрозуміти роль лідерів політизованої етнічності /етнічної еліти/ і з'ясувати питання про їхнє соціальне підґрунтя. Загальноприйнятою стала точка зору А.Сміта, що етнічна еліта рекрутується з інтелектуальної частини етнічної групи при особливому місці інтелігенції, в першу чергу гуманітарної, через її функцію хранителя історичної свідомості групи. Особливо важливим є висновок про закономірність висування інтелігенції на авансцену політичного життя внаслідок прискореної урбанізації, яка створює ситуацію її певної відчуженості в умовах міста, що викликає потребу пошуку власних етнічних коренів. Завдяки етнополітологічному аналізу з'являється можливість неупередженого погляду на лідерів сучасних етнічних рухів і в країнах СНД в цілому, і в Україні зокрема, уникати традиційних звинувачень їх у переслідуванні власних корислих інтересів або задоволенні особистих політичних амбіцій.

Західними етнополітологічними дослідженнями виявлено, у якій суспільно-політичній атмосфері виникає і розвивається етнічний конфлікт, його основні етапи - "збирання" етнічної групи, її мобілізація і, нарешті, політизація /Дж.Ротшільд/. Акцентація "старого" етніцизму на культурно-психологічних, а "нового" - на матеріальних мотивах поведінки етнополітичних суб'єктів не завадала, а навпаки, сприяла всебічному розумінню ситуації, в яких відбувається політизація етнічності. Атмосфера етнічного конфлікту складається, зокрема, з психологічних та емоційних компонентів - відчуття невдоволення від неможливості реалізувати етнічні інтереси /А.Сміт/, групового почуття загрози

власному існуванню /Дж. де Во/, "ностальгії" за власним історичним минулим /Дж.Армстронг/, мовного питання /П.Брас/ та інших. Не менш важливу роль відіграє економічна конкуренція, яка ініціює сакралізацію етнічності та її ідеологізацію /Дж.Ротшільд/. Підсумковий висновок полягає в тому, що групове невдоволення виникає як реакція на обмежений політичний статус групи, на її дискримінацію в економічній та освітній сферах, на негативні стереотипи, що нав'язуються щодо неї, на обмеження у виборі професії /Г.Кінлох/.

Досить ґрунтовно розглянуто західними фахівцями ту частину етнополітичної теорії, яка стосується форми етнополітичної поведінки з боку суб'єктів етнополітики. При цьому форми поведінки систематизуються як за їхнім емоційним забарвленням /наступальна або захисна, активна чи пасивна, насильницька чи ненасильницька/, так і за поставленою метою. В останній якості аналіз дає можливість визначити форми поведінки окремо політизованих етнічних груп і "націй-держав". Щодо етнічної групи, то у західній політології визначені такі форми її поведінки, як самоізоляція, комуналізм, автономізм, сепаратизм, іредентизм, добровільна еміграція. Найчастіше відзначаються такі форми поведінки "націй-держав", як усунення небажаного суб'єкта з етнополітичної арени /ґеноцид, етноцид, примусова асиміляція, депортація за межі держави/, депортація в межах держави, колонізація, нехтування етнічних вимог, легальна і нелегальна дискримінація, утворення механізму узгодження етнополітичних проблем, автономізація, федералізація. Проведена західними фахівцями систематизація форм етнополітичної поведінки дає можливість кращого розуміння сутності тих кроків, що їх роблять етнополітичні суб'єкти в сьогоденній Україні.

Розробка західними етнополітологами питань, які являють собою складові етнополітичної теорії, має своїм внеском у світове суспільствознавство необхідний понятійний апарат і системне уявлення про етнополітичні явища. Накопичене по цих питаннях знання являє собою базу для аналізу поодиноких етнополітичних проблем, виявлення в них спільних особливостей і визначення на цій основі загальних закономірностей, притаманних етнополітичного процесу в усіх багатонаціональних країнах незалежно від рівня їх розвитку і соціальної та політичної орієнтації.

Глава третя - "Принцип історизму у побудові етнополітичних концепцій" - має своїм предметом західне трактування взаємозалежності між теоретичним узагальненням і фактографічним матеріалом, що стосується відомих із світової історії етнополітичних ситуацій.

Дослідженням встановлено, що методологічні засади західної етнополітичної теорії в тій її частині, яка стосується використання і пояснення історичних фактів, повністю відповідають основним вимогам історизму, а саме: визнання причинності, закономірності етнополітичних явищ; визнання етнополітики як системної цілісності; розуміння розвитку етнополітичних процесів як зміни ряду етапів, кожний з яких є відносно завершеним, стабільним, із власними особливостями; виокремлення етапів етнополітичного розвитку як зміни його різних якісних станів.

Методика роботи з історичними фактами в етнополітологічних дослідженнях ґрунтується на тому, що, по-перше, історичні факти перевіряються шляхом вміщення їх у пояснювальні моделі, а по-друге, самі ці моделі не обираються довільно, але мусять бути "адекватними" досліджуваному об'єкту. "Адекватність" пояснювальних етнополітичних моделей визначається передусім вірним встановленням причинності етнонаціональних рухів.

Західна політологія дійшла висновку, що відповідь на питання - чи є етнічні конфлікти маскою класових конфліктів, або, навпаки, чи є вони породженням соціально-психологічної реальності - може бути лише емпіричною, залежною від конкретної ситуації. Тобто, етнополітична теорія відкидає принцип монопричинного пояснення всіх без виключення етнополітичних ситуацій виходячи з якої-небудь однієї сторони суспільного процесу.

Загальна методологічна вимога аналізувати факти в рамках певних моделей зумовила ситуацію, коли кожний з етнополітологів використовує науково-історичні факти виходячи з тих наукових ідей, яким він віддає перевагу. Тому проблема причинності етнополітичних рухів вирішується у полеміці, з одного боку, між неомарксистами та етніцистами, а з другого боку, між самими етніцистами, яких стосовно даного дослідження запропоновано визначати як "старих" і "нових".

Ті "етніцисти", які вважають економічні аргументи випадковими в етнічній ворожнечі, посиляються, з одного боку, на дії тих меншин, які перебувають в гіршому економічному стані /католики в Ольстері, баски у Франції, албанці у Сербії/, а з другого боку - на ті меншини, чиї соціально-економічні параметри є кращими /каталонці і баски в Іспанії, латиші та естонці в колишньому СРСР/. В таких інтерпретаціях самодостатнім і спільним для всіх ситуацій фактором вважається етнічність, а культурна автономія - самоцінним параметром суспільного життя. Випадки, коли група домагається економічної автономії, розцінюються як прагнення етнічної еліти до психологічного самоутвердження /Я.Крейчі і В.Велімський/. Як приклад самодостатності етнічності для виникнення етнічного конфлікту наводиться, зокрема, Австро-Угорщина з її кричущою нездатністю розв'язати мовну проблему /Я.Ландау/. А.Сміт, зокрема, універсальною причиною виникнення етнонаціоналізму вважає так звану "історичистську" революцію, що її здійснили інтелектуали, які поквапилися придушити етнічні почуття.

Критика одностороннього акцентування на етнічності покликали на допомогу факти, що свідчать про однаково важливу роль економічних стимулів етнонаціоналізму, зокрема в Грузії минулого століття, де він був реакцією на вірменську буржуазію, яка загрожувала інтересам грузинського дворянства і середнього класу /Р.Сані/, або в Азербайджані, де націоналізм був реакцією на політичну дискримінацію та економічну конкуренцію з боку підприємців і правителів християнської віри - вірменів та росіян /О.Альтштадт/.

Представники "нового" етніцизму дійшли висновку, що монопричинні пояснення такого явища, яким є етнонаціоналізм, є викривленими /Дж.Ротшільд/. На їхню думку, причини етнонаціоналізму зводяться, по-перше, до наявності культурно-лінгвістичних відмінностей між окремими регіонами, по-друге, до появи в середовищі національних меншин "нових" лідерів, які домагаються більшої політичної влади і автономії для своєї групи, по-третьє, до тривалого періоду економічної нерівності між панівною групою і підкореною меншістю /К.Уільямс/.

Приклад багатопричинного пояснення етнонаціоналістичних рухів дає Ф.Туджман, який розглянув політизацію ельзасців, лотарингців та бретонців у Франції, фламандців у Бельгії, басків, каталонців та галісійців в Іспанії, турків на Кіпрі, народів колишнього СРСР. Зокрема, сепаратистські рухи у Прибалтійських республіках він пояснював побоюванням корінного населення за власну етнічність в зв'язку з посиленою імміграцією росіян, у Вірменії та Грузії – давніми традиціями національної ідентичності і державності, в Білорусії – економічною дискримінацією, в Україні – погіршенням лінгвістичної, економічної та демографічної ситуації.

Базовані на багатопричинному поясненні етнонаціоналізму, етнополітологічні дослідження на Заході підтвердили свою історичність тим, що вони виходять з уявлень про політику як сферу зіткнення людських інтересів, причому не лише класових, а таких, що відбивають всю складність людської влачі.

Вагомим успіхом західної етнополітології було проникнення у внутрішні якісні зв'язки етнополітичних процесів, розгляд їх як систем, чия функціонування підпорядковане певним закономірностям. В першу чергу була встановлена діалектична /протилежно спрямована/ взаємозалежність між двома основними суб'єктами етнополітики – "нацією-державою" та етнічною групою, що зумовляє потенційну небезпеку руйнації "нації-держави" внаслідок інкорпорації нею іншоетнічних груп /Р.Грільо/.

Дискусія серед західних етнополітологів про сутнісний зміст етнополітичної моделі сконцентрувалася переважно навколо питання про співвідношення класового та етнокультурного факторів. Аргументи проти визнання за класом ролі помітного фактора зводилися в основному до ілюстрацій його функції гальма етнічного відродження /П.Брас/. Втім, саме ця його функція вказує на його суттєву роль в етнополітичних процесах. Більш голосно лунає думка тих, хто вважає, що типологізація багатоетнічних суспільств на ґрунті спрощеного протиставлення "більшість-меншість" без врахування класових антагонізмів не здатна дати повного системного уявлення про модель міжетнічної взаємодії. Вельми цікавою є запропонована Дж.Ротшільдом типологізація багатоетнічних суспільств за трьома моделями: вертикально-ієрархічною, де моно-

поля на владу зберігається однією етнічною групою /ІАР/, паралельно-сегментованою, при якій групи згуртовані всередині і відокремлені одна від одної /система "мілетів" в Османській імперії/ і січасною, коли кожна група має в своєму складі людей різної соціально-професійної приналежності, а кожний клас включає в себе представників різних етнічних груп.

Вагомим науковим здобутком західної етнополітології слід вважати виявлення вирішального фактору, який зумовляє зміст і функціонування будь-якої етнополітичної моделі. Таким фактором є модернізація - бурхливе промислове зростання і прискорена урбанізація, в рамках якої виникає феномен, названий "парадоксом політизації етнічності". Суть його в тому, що ініціатором етнічного відродження виступає не сільське населення, яке є продуцентом традиційної етнічної культури, а міське, в якому розповсюджуються в основному європеїзовані стандарти. Існування цього "парадоксу" в колишньому СРСР і зокрема в Україні було підтверджено конкретними історико-соціологічними дослідженнями Р.Каркліна, Б.Кравченка та інших, які продемонстрували пряму залежність між українізацією робітничого класу в Україні, збільшенням українців у складі міського населення і зростанням національних вимог.

Дослідження центрального питання етнополітології - взаємовідносин між владою та етнічністю, якими визначається характер системних зв'язків етнополітики, були зосереджені на балансі влади між конкуруючими етнічними групами. Стосовно колишнього СРСР, зокрема, основну увагу було приділено ролі таких владних інститутів, як держава, партія та армія. Висновки західних фахівців /Е.Каррер-д'Анкос, Д.Матушевського та інших/ зводяться до того, що у суспільстві з однопартійною системою розподіл влади між національностями вивчався в першу чергу їх представництвом у правлячій партії, і в цьому відношенні перевагою користувалися росіяни або зрусифіковані націонали. Щоправда, інколи недостатньо враховується /М.Байсінгер/ особливість модернізації в СРСР, яка найбільше торкнулася російськомовних регіонів, які давали найбільшу частку політичного керівництва.

Дослідження ролі збройних сил підпорядковані пошуку відповіді на запитання - чи сприяє багатоетнічний їхній склад національному будівництву, чи він посилює етнічну відокремленість? Зокрема,

визначені умови, за яких збройні сили сприяють інтеграції - рівні можливості просування по службі, однаковий військовий обов'язок для всіх етнічних груп, змішаний склад всіх військових підрозділів, однакова ступінь довіри до всіх військовослужбовців, неприпустимість примусового нав'язування культури панівної групи /К.Енлоу/. За висновком Р.Карклінз, С.Уїмбуша всі ці умови жодним чином не виконувалися в Радянській Армії, що загострювало національні почуття військовослужбовців і морально готувало їх до участі в русі за створення національних збройних сил.

В системі етнополітичних відносин величезна роль належить культурному фактору, поскільки відродження групової культури є одним з центральних гасел у процесі політизації етнічності.

Західні політологи /Ч.Фостер, Б.Андерсен та інші/ зійшлися на тому, що етноспецифічні риси групи безпосередньо зв'язані з політичною культурою, і навіть націоналізм "нації-держави" виникає на етнічному ґрунті, прикладом чого була, зокрема, "натуралізація" європейських династій /Романових, Гогенцоллернів, Ганноверців/, які почали ідентифікувати себе із етнічністю країн, у яких вони правили. Свідченням етнокультурних основ політичної поведінки була, за спостереженням Дж.Міллера, більша лояльність до радянського режиму з боку народів, які мали менш глибоку культурну традицію. Більшість погоджується з думкою Р.Рокета, що чим більша сила історичних і культурних традицій етнічної групи, тим сильніші в ній відцентрові націоналістичні рухи, прикладом чого є українці, грузини, вірмени, прибалти.

Вихідною етнополітичною тезою про місце культурної спеціфіки в етнополітичних моделях є та, що політичні системи у всіх державах, характер їхнього етнополітичного устрою є наслідком прямого впливу національних традицій політичної культури. Найбільш повно ця теза розкривається прикладом Російської та Радянської імперій, де національна політика мала своїми засадами симбіоз російського націоналізму, який йшов від ідеї "третього Риму", і радянського варіанту марксизму-ленізму /Ф.Туджман, Д.Матушевський та інші/. Дослідженнями західних вчених виявлені і такі етнокультурні джерела російської політичної традиції, як "селянський стиль поведінки" з його примітивізмом, що-

вінізмом, почуттям общинності, культом лідера /С.Бюрант/, державницьке почуття як неодмінна складова національної психології, зумовлена тим, що формування багатоетнічної колоніальної держави передувало формуванню російської нації, внаслідок чого росіяни звикли вважати російськими всі землі, які потрапили до складу імперії /Р.Пайкс, Р.Шпорлюк/.

Аналіз великоросійського націоналізму дав змогу виокремити його основні течії. Р.Шпорлюк відзначає дві течії, що ґрунтуються на російському етноцентризмі. Перша оцінює державу за тим, як вона ставиться до російської мови, літератури, релігії і т.п. Тому багато представників цієї течії вважали радянський режим, який віддавав перевагу марксистсько-ленінським цінностям перед національними, неросійським. Друга течія розглядає російську історію як історію російської держави і тому в часи СРСР виступала не проти влади компартії, а проти принципу рівності етнічних груп в радянському федеративному устрої.

За висновками Ф.Баргхорна, до спектру російського націоналізму відносяться "радянський російський націоналізм" /він же "радянський патріотизм"/, так зване "псевдослав'янофільство", а також "дисидентський російський націоналізм".

Ряд західних фахівців /Х.Сетон-Уотсон та інші/ заперечують тезу, що радянська національна політика ґрунтувалася на ідеології російського націоналізму, відзначаючи, що русифікація не була її головною метою, що російська культурна спадщина знищувалася так само, як і неросійська, а тому більш точною назвою цієї політики була б "радянизація".

Окремо розглянуто в західному суспільствознавстві вплив мовного питання на характер етнополітичної ситуації. Ряд фахівців /П.Хенце та інші/ вважають, що дебати навколо мови є прикриттям більш чутливих політичних питань. Так, Р.Шпорлюк стосовно мовного питання в Україні відзначає його символічність. В той же час визнається, що мовне питання у більшості країн є одним з центральних в етнополітичних відносинах /Дж.Ротшільд, Я.Ландау, Е.Гельнер/. Зокрема, О.Пріцак вважає, що для українців становлення незалежної літературної мови і розповсюдження шевченкової ідеї збройної боротьби за незалежність мали само-

достатнє значення. В цілому ж панує думка, що конфліктними є самі суспільства, а не питання про мову /Дж.Фішман/.

Одним з провідних факторів в етнополітичних подіях вважається конфесійний, через близькість таких явищ як релігія і культура. Підкреслено, що в ряді випадків релігія замінює собою або посилює етнічність – ірландці, хорвати, серби, югославські мусульмани, євреї. Увага звертається на ситуації, коли релігія і церква були провідниками політичної мобілізації народу – наприклад, католицька церква у Польщі /Г.Монтіконе/. В інших випадках, релігійні цінності ставали засадами політичної поведінки – наприклад, як зазначає Г.Голан, традиція поваги до людини, що вкоренилася в чеську культуру з гуситським рухом, переросла в традицію пацифістського і легітимного вирішення складних проблем. Етнополітична функція релігії ілюструється також тим, що конфесійна приналежність особи, як це було в Радянському Союзі, є перешкодою для її денационалізації /А.Беннітсен/, а також тим, що вона, як це було з уніатством в Україні, може стати символом національної ідентичності /Н.Крейчі і В.Веліньський/.

Ряд етнополітологів попереджає про небезпеку надмірного захоплення роллю церкви і вважає, що релігія сприяє колективній мобілізації групи лише на початковій стадії етнічного відродження, але в наступному, якщо церковники не зійдуть вчасно з політичної сцени, вона може стати його гальмом /К.Енлоу/.

В цілому аналіз якісного змісту етнополітики, здійснений західними фахівцями, зокрема з використанням радянського досвіду вирішення національного питання, виявив, що система етнополітичних відносин у багатонаціональних державах функціонує у вигляді боротьби протилежних тенденцій, які відбиваються у діяльності різних етнополітичних суб'єктів. Узгодження цих тенденцій являє собою найтяжче завдання у забезпеченні нормального функціонування етнополітичних систем.

У процесі розробки теорії етнополітики західні суспільствознавці залучили у якості емпіричної фази широкий історичний матеріал, який підтвердив етнополітичні закономірності як у просторі, так і у часі. Одночасно їм вдалося уникнути помилкового ототожнення всіх етнополітичних явищ без врахування того історичного контексту, в якому вони відбувалися.

Суттєвим здобутком західної етнополітології було виявлення основних етапів "етнічного відродження". Особливо дискусійним виявилось питання про його початковий етап. Політична активізація етнічних груп в багатьох країнах світу на зламі 50-60-х років нашого століття була сприйнята багатьма фахівцями як початок етнічного відродження. Проте, поступово усталилася думка, що перший етап етнічного відродження припадає на середину XIX ст., коли бурхливих темпів набула модернізація і широке впровадження капіталістичних відносин, які супроводжувалися національно-визвольними революціями 1848 року. Однак, ряд дослідників не погодився з такою періодизацією, відносячи початок етнічного відродження до часів Великої французької революції /А.Оррідж/ і навіть кінця ХVII ст. /А.Сміт/.

Дискусійним виявилось і питання про рушійнні фактори першого етапу. На протигвагу тим, хто заперечує прямиий зв'язок між капіталізмом та етнічним відродженням, більшість дослідників схиляється до думки про пряму залежність між обома явищами /Х.Бледок/. На користь такого підходу свідчать дослідження з історії національних рухів у Вірменії /Г.Лібарідян/, Галичини /І.Рудницький/.

За спостереженнями західних авторів, основні риси етнічної політики, її цілі залишаються незмінними як на капіталістичному, так і на соціалістичному етапах етнічного відродження. Зокрема, прагнення центрального уряду обмежити права етнічних груп були відзначені як в історії капіталістичних Сполучених Штатів, так і в історії комуністичних країн - КНР, СФРЮ, ДРВ, а особливо в СРСР /У.Коннор, Ф.Туджман, Ф.Баргхорн та інші/.

Західні дослідники, звернувши увагу на постійність феномену етнічного відродження і політизації етнічності, на повторюваність основних принципів етнополітичних взаємовідносин незалежно від суспільно-політичного устрою багатонаціональних держав, продемонстрували тим самим суттєвий прогрес у застосуванні діалектичного методу.

Велика увага у західному суспільствознавстві була приділена якісним змінам в етнополітичних процесах по мірі їхнього розвитку, і в першу чергу тій ролі, яку відігравала у цих змі-

нах "модернізація". Зокрема, було з'ясовано, що початковий етап етнічного відродження був позначений прагненнями етнічних спільностей до статусу "нації-держави", а період після 1848 р. тим, що більшість "націй-держав" почали сповідувати "традиціоналістський" націоналізм, який закликав до згуртування народу навколо правлячого класу або монарха і тим самим спровокував виникнення свого антиподу у вигляді етнічного націоналізму. Особливість етнічного відродження після другої світової війни полягає у тому, що народи усвідомили свою економічність нерівності, менше визнають авторитет держави через її бюрократизацію, одночасно збільшилися вимоги місцевого контролю за розподілом інвестицій, народи почали менше залежати від великих держав завдяки допомозі міжнародного співтовариства /Дж.Ротшільд/.

Одночасно були проаналізовані якісні відмінності між етнічним відродженням у західній та східній частинах Європи. Якщо для Заходу був притаманний "буржуазний" націоналізм, то для Сходу - "аристократичний" /Польща, Угорщина/, "народний" /Сербія, Болгарія/ та "бюрократичний" /Румунія/ варіанти націоналізму /П.Шугар/.

Найбільшу увагу етнополітичними дослідженнями приділено якісному переходу у політизації етнічності від руху за етнічні вимоги до ситуації етнічного конфлікту із застосуванням насильства і тій ролі, яку відіграє у такій зміні модернізація. Порівняльний аналіз етнополітичних ситуацій виявив, що модернізація і викликана нею урбанізація хоча й сприяють втраті групами своїх традиційних рис, але саме вона одночасно стимулює їх самоутвердження на ґрунті власної етнічної ідентичності, що підтвердив, зокрема, приклад Середньої Азії, де зміни у сімейних стосунках мали зворотнім ефектом активізацію ісламу /Е.Джоунс та Ф.Груп/. Відмічено також, що вимоги, що їх висуває модернізація, інколи підштовхують центральні уряди до кроків, які є об'єктивно неминучими, але сприймаються групами як злий намір. Так, на думку Дж.Шопфліна, розповсюдження мови панівних націй у багатоетнічних імперіях мало на меті не знищення національних мов, а поліпшення внутрішньоекономічних зв'язків, засобів комунікації і т.п., але етнічними групами це суб'єктивно сприймалося як загроза їхнім культурам.

Більшість етнополітологічних концепцій виходить з того, що будь-який етнополітичний рух ґрунтується на утвердженні ідентичності "своєї" групи. Що ж до якісного змісту етнополітичного процесу, то він великою мірою визначається його метою. У визначенні ж мети рівноцінну роль відіграють як соціально-економічні прагнення, так і емоційний фактор. Вирішальна роль емоцій підтверджується, зокрема, прикладом ЦАР, де після поразки бурів від англійців партії, які ставали на проанглійський курс, традиційно зазнавали поразки, навіть коли їхній вибір був більш раціональним /У.Фолль/. Апеляції до історичних почуттів, як це продемонстрували Е.Каррер-д'Анкос, Р.Карклінз, Т.Колтон та інші, характеризували етнічні рухи в колишніх радянських республіках.

Предметом окремого розгляду з боку західних етнополітологів були якісні зміни на різних етапах національної політики КНРС. Аналіз дав підстави виділити чотири етапи - 20-ті - початок 30-х років, коли центр пішов на вимушені поступки республікам; репресивний період від початку 30-х до середини 50-х років; "зрушення до компенсації", якими характеризувався період від середини 50-х до кінця 60-х років, і, нарешті, повернення до централізації і русифікації від кінця 60-х років /Г.Льюїс, Р.Рокет, Б.Кравченко/. Відзначається, що характерною особливістю всіх етапів були зростаючі вимоги національних еліт, які виникли і зміцніли внаслідок модернізації і стали ініціаторами етноконфліктних ситуацій.

Розглядаючи в цілому етнічний конфлікт як небажану стадію в етнополітичному розвитку, деякі зарубіжні автори відзначають його позитивне значення для національної консолідації, посилаючись, наприклад, на досвід Афганістану, де боротьба з радянською окупацією сприяла об'єднанню ісламістів та світських інтелектуалів /Е.Небі/.

На даному етапі вивчення етнополітики західні дослідники не претендують на те, що їхні теоретичні узагальнення можуть дати універсальне пояснення всіх етнічних конфліктів. Але вже сформульовані положення дають змогу значно просунутися в напрямку

х - Це чекає всебічного наукового осмислення наступний період - перебудови і розпаду СРСР.

розв'язання головного завдання - визначення тієї міри, порушення якої викликає якісний перехід від звичайного етнічного протиріччя до етнічного конфлікту.

У четвертій главі - "Теорія етнополітики і практика національних відносин: проблема прийняття політичного рішення" - узагальнено висновки західної етнополітології щодо пошуку найоптимальніших шляхів розв'язання етнічних проблем.

Спостереження за етнополітичною практикою в різних країнах підвели західних фахівців до висновку, що сучасна епоха в цілому ворожа сепаратизму, але більш толерантна до автономізму та комуналізму, в зв'язку з чим поведінка суб'єктів етнополітики має бути узгоджена із загальносвітовими процесами, особливо тими, що визначають тенденції розвитку основних суб'єктів етнополітики. З одного боку, на думку фахівців, немає підстав передбачати зникнення багатоетнічних держав /Дж.Ротшільд/, а з другого - політичний розвиток людства не обов'язково прямуватиме у всіх випадках до національної держави, що і надалі збереже проблему етнічних меншин /Е.Фішер/. До того ж, етнічність не обов'язково є загрозою існуванню "нації-держави" через свою амбівалентність: вона одночасно і кидає виклик національній єдності, і використовується центральним урядом для зміцнення державної безпеки /Дж.Ротшільд, К.Енлоу/.

Етнополітологія виявила також параметри, за якими мусять прийматися рішення суб'єктами етнополітики: рівень групової солідарності, співвідношення сил між панівною і підкореною групами, наявність або відсутність у них спільних норм і цінностей, рівень їхньої культурної відмінності, їхні самооцінки щодо можливої взаємної інтеграції, глибина історичної пам'яті у членів групи /Дж.Ротшільд, Т.Шідер, Дж.Денч/.

В ході етнополітологічних досліджень помічено, що характер етнополітичного рішення великою мірою визначається вектором модернізації, що ілюструється, зокрема, боротьбою "західників" і "слов'янофілів" у Росії, "джаїдистів" і "таклідистів" у Середній Азії /Р.Карклінз, А.Макоулі, А.Беннігсен і М.Броксап/.

Доля етнічних спільностей великою мірою залежить від того, наскільки моральними є етнополітичні рішення урядів. Спостере-

ження ряду авторів дозволили їм ввести в етнополітологію поняття раптових /spontaneous/ і умисних /engineered/ змін етнічності із характеристикою останніх як відверто макіавелієвських /Я.Крейчи і В.Валітський/. Одночасно відмічено, що ігнорування моралі у здійсненні етнічної політики несе центру це більшу загрозу, поскільки викликає втрату лояльності з боку етнічних груп, прикладом чого була співпраця багатьох українців із німцями в роки другої світової війни /О.Алексіїв/, а репресивний курс взагалі веде до втрати завоєваних позицій /Д.Матушевський/.

На думку Дж.Ротшільда, вибір урядом етнополітичного рішення зводиться в основному до трьох варіантів: виправдання денационалізації потребами модернізації, лібералізація етнічного контролю, "дзеркальне відображення", тобто ігнорування вимог етнічних груп на підставі, що їх виконання загрожуватиме самому існуванню панівної групи.

Будь-яке рішення, в той же час, вимагає в першу чергу з'ясування причин виникнення етнополітичної ситуації, і оскільки всі вони більшою або меншою мірою невіддільні від економічних умов існування груп, то позитивним може бути лише таке рішення, в якому захист культурної своєрідності меншин підсилюється економічними програмами /Д.Макайвер, Р.Віроїнг/. Проте, як зазначалося, саме економічний бік етнополітики є найбільш уразливий, оскільки програми економічного піднесення периферії як правило суперечать вимогам економічної раціональності, а крім того, ведуть до зміщення місцевої еліти і зростання її політологічних вимог /Г.Сміт, А.Мотиль, Д.Матушевський/. Незважаючи на внутрішню суперечливість економічних програм, вони, вважає Х.Блелок, мають бути обов'язковим елементом етнополітики, і не лише в соціалістичному, але й в капіталістичному суспільстві, оскільки капіталістична економіка не несе автоматично покращання умов життя меншин.

Крім економічних програм, етнополітичне рішення мають включати в себе реформування державних інститутів, зокрема збройних сил і поліції /К.Енлоу/, посилення пропаганди націоналізму як ідеології "нації-держави" і апеляцію до традиційних цінностей панівної групи /Г.Раковська-Хармстоун, Д.Хаммер, Я.Дербішайр/, пропаганду ідеології подвійної ідентичності /Ч.Фостер/.

Обов'язковою ланкою у процесі прийняття етнополітичного рішення є розробка прогнозу щодо найбільш вірогідного розвитку подій. Теорія етнополітики підтвердила надійність своєї прогностичної функції. Яскраве підтвердження – розпад СРСР, хід якого в основному співпав із прогнозованими західними етнополітологами сценаріями. Щоправда, ряд авторів /П.Рутланд, Т.Колтон, М.Макоулі/ висловлювали сумніви щодо перспективи дезінтеграції СРСР. Проте, дану обставину доцільніше віднести не на рахунок етнополітичної теорії, а на рахунок односторонності їхніх побудов, у яких, аналогічно до неомарксистських, недостатньо враховувалися етнопсихологічні моменти поведінки радянських народів – прагнення до самозбереження, сприйняття незалежності як самоцінності, почуття національної гідності і т.п.

Аналіз етнополітичних ситуацій переконав дослідників, що варіанти рішень, спрямованих на збереження жорсткої централізації, загрожують етнонаціоналістичною реакцією, навіть коли політика центрального уряду щиро спрямована на поліпшення економічних умов меншин. В зв'язку з цим привернув ^{увагу} етнополітичний досвід, пов'язаний з децентралізацією, зокрема, з такими її варіантами, як федералізація, комуналізм /Д.Макайвер/, збереження етнічної, особливо мовної, різноманітності /Ч.Фостер/.

Наукова обґрунтованість етнополітичної теорії підтверджується і тим, що її положення повністю корелюються із сьогоденною ситуацією, коли увійшли в протиріччя прагнення країн СНД до реальної самостійності і намагання російського керівництва підкорити їх своєму політичному та економічному впливу.

У заключенні підкреслюється, що теорія етнополітики, розроблена західними суспільствознавцями, є вагомим науковим здобутком, а її положення мусять стати базою для дослідження національної проблематики в державах СНД, зокрема в Україні, після того як виявила свою обмеженість марксистсько-ленінська теорія нації.

В той же час, теорія етнополітики ще далека від статусу довершеної істини і продовжує поглиблюватися. Подальший прогрес в етнополітологічних дослідженнях може бути прискорений шляхом розширення їх географії, залучення до них спеціалістів, які стоять на різних теоретичних і методологічних, в т.ч. марксистських, позиціях.

Всебічний аналіз західних наукових розробок з теорії етнополітики дозволяє винести на публічний захист такі основні положення:

- теорія етнополітики, розроблена західними фахівцями з політології, етнології, історії, соціології та інших галузей знання протягом другої половини 70-х - 80-х років, являє собою цілісну систему поглядів на природу національних рухів та їхній внутрішній зміст, оформлену у чітко окреслену структуру;

- оформлення теорії етнополітики було зумовлене активізацією етнополітичних рухів в усьому світі і потребою їх науково-го осмислення заради потреб практичної політики;

- дослідження дозволило поглибити уявлення про основні концептуальні напрями західної етнополітології і крім вже відомого поділу на неомарксистську і етніцистську позиції виокремити середина останньої "старий" і "новий" етніцизм;

- положення "нового" ^{етніцизму} ~~являють~~ собою якісний стрибок у світовому суспільствознавстві, який полягає у подоланні як класово-економічної однобічності марксистського підходу, так і психокulturологічних пріоритетів "старого" етніцизму;

- наукова спроможність теорії етнополітики зумовлена застосуванням сучасної методології, зокрема додержанням вимог принципу історизму;

- теорія етнополітики здатна виконувати як пояснювальну, так і прогностичну функції, являючи собою базу творення імовірних етнополітичних моделей, етнополітичних передбачень і планування етнічної політики;

- досвід розробки теорії етнополітики в західному суспільствознавстві підтверджує плідність методу синтезування наукових положень, запропонованих різними, навіть протилежними науковими напрямами, в т.ч. і марксистським, що не знімає з порядку денного питання про подолання як вульгарно-матеріалістичної однобічності марксизму, його абсолютизації класового фактору та відданості економіко-детерміністським схемам, так і притаманного багатьом західним авторам надмірного захоплення ірраціональними та містичними поясненнями етнополітичних явищ;

- емпірична перевірка теорії етнополітики шляхом накладання її положень на історичну ситуацію в колишньому СРСР проілюст-

рувала повторюваність основних етнополітичних явищ в різних країнах незалежно від їх суспільно-політичного устрою, підтвердивши тим самим, що у рамках теорії сформульовані загальні закономірності етнополітичного розвитку у світі, чим доведено її як наукову, так і практичну цінність.

Ш. АВТОРСЬКІ ПУБЛІКАЦІЇ З ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1. Теория этнополитики в западном общественедении: структура и принципы исследования.- К.: Наукова думка, 1993.- 13,5 др.а.
2. Православие в истории России.- М., 1987.- 2,5 др.арк.
3. Національна політика як суспільне явище.- К.: Ін-т історії України АН України, 1990.- 2 др.арк.
4. Проблема взаємостосунків нації та етнічної діаспори в сучасній буржуазній історіографії //Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн.- К., 1987.- Вип. І5.- 0,9 др.арк.
5. Национализм как общественное явление //Национальный вопрос за рубежом.- М., 1989.- 2,8 др.арк.
6. Етнотомографічна ситуація в Україні за переписом 1989 р. //Етнополітична ситуація на Україні.- К., 1991.- 0,5 др.арк.
7. Зарубіжна етнополітологія про природу національних рухів //Філософська і соціологічна думка.- 1991, № 12.- 1 др.арк.
8. Рец. на кн.: "Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків" //Український історичний журнал.- 1991, №9.-0,4др.а.
9. Проблема зумовленості національних рухів в етнополітичних дослідженнях //Політологічне читання.-1992, № 1.- 1 др.арк.
10. Дебютус етнополітика //Віче.- 1992, № 3.- 0,7 др.арк.
11. Чи зійдеться нація в майбутньому? //Віче.-1993, №4.-0,5др.а.
12. Статті: "Націонал-більшовизм"; "Гельнер Ерст"; "Генна спадковість нації"; "Етніцизм"; "Національна ідеологія"; "Національний ідеал"; "Національний інтерес"; "Сміт Антоні"; "Етнічний конфлікт"; "Етнічний ренесанс"; "Етнотомографічні процеси в Україні"; "Етнополітика"; "Етнополітична ситуація в Україні"; "Етнополітичне передбачення"; "Етнополітичний простір України"; "Етноцид"; "Модернізація і націоналізм"; "Національне питання"; "Національні проблеми" //Етнонаціональний розвиток України - К., 1993. - 1,2 др.арк.
13. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності //Україна ХХ ст.: проблема національного відродження.- К., 1993.- 1 др.арк.

457772

АВ 30.388

Підписано до друку 16.05.94 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 1.86. Обл. вид. арк. 2.0

Тираж 100 . Зам. 309 1994 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4